

ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΞΟ

Jim Crow - Stelios Lekakis - Sam Turner

*Jim Crow: School of History, Classics and Archaeology, University of Edinburgh, UK
(e-mail: jim.crow@ed.ac.uk)*

*Stelios Lekakis - Sam Turner: McCord Centre for Landscape, Newcastle University, UK
(e-mail: Stelios.lekakis@ncl.ac.uk - sam.turner@ncl.ac.uk)*

Η Νάξος είναι το μεγαλύτερο νησί των Κυκλάδων και το ιδιαίτερό της τοπίο είναι από καιρό αναγνωρισμένο από τους νησιώτες και τους επισκέπτες, που συχνά την περιγράφουν ως ένα από τα πιο όμορφα ελληνικά νησιά. Η τοπογραφία, η γεωλογία και το κλίμα συνδυάζονται δημιουργώντας εμφανώς διαφορετικές περιβαλλοντικές ζώνες. Μια υψηλή ραχοκοκαλιά από ασβεστολιθικά βουνά διατρέχουν το νησί από Βορρά προς Νότο, ξεχωρίζοντας τις απότομες κοιλάδες του ανατολικού τρίτου του νησιού από τις αλλουβιακές πεδιάδες και τους χαμηλούς γρανιτένιους λόφους του δυτικού μέρους. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού κατοικεί σε αυτές

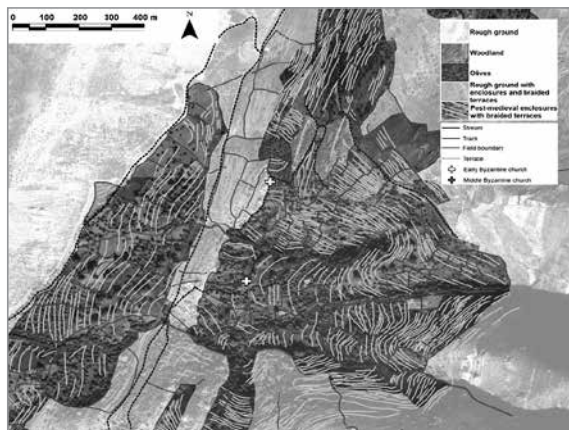
Εικ. 1 Παραδοσιακή ξερολιθιά (τράφος) με επίστερη από φρύγανα στον Άγιο Μάμα, στον Νηρίτη Απειράνθου (Jim Crow).

τις υψομετρικά χαμηλές περιοχές στα δυτικά και στο εύφορο πλάτωμα της Τραγαίας/Δρυμαλίας, το οποίο φωλιάζει κάτω από την υψηλότερη κορυφή των Κυκλάδων, το όρος Ζας. Αν και οι ειδικές ποιότητες του νησιωτικού τοπίου είναι καλά γνωσμένες από τους γεωλόγους και τους περιβαλλοντολόγους, ο ιστορικός του χαρακτήρας δεν έχει γίνει τόσο καλά αντιληπτός. Οι ιστορικές πηγές παρέχουν κάποιες πληροφορίες για το ιστορικό τοπίο. Μια οθωμανική φορολογική απογραφή του 1670 δείχνει ότι το νησί ήταν διαιρεμένο σε 56 φέουδα, «τόπους». Πιθανότατα σε μια αντίστοιχη διαίρεση προχώρησε ο ιδρυτής του Δουκάτου της Νάξου και Πάρου Μάρκος Α΄ Σανούδος μετά την κατάκτηση του νησιού, περίπου το 1207¹. Τον 17^ο αι. αρκετή από την αγροτική γη της Νάξου αποτελούνταν από μεγάλα κτήματα, διαιρούμενα σε μικρότερα, το ένα πλάι στο άλλο, που καλλιεργούνταν από διαφορετικούς αγρότες. Τα εξωτερικά όρια των κτημάτων ήταν μερικές φορές ξερολιθιές, αλλά και επίσης και αρδευτικά κανάλια, δέντρα, βραχώδη εξάρματα και άλλα φυσικά σημεία αναφοράς² (Εικ. 1). Στις ορεινές περιοχές, φαίνεται ότι οι απότομες πλαγιές ήταν διαμορφωμένες σε αναβαθμίδες, δημιουργώντας επιφάνειες κατάλληλες για καλλιέργεια, γνωστές ως λούροι στις γραπτές πηγές³.

1. Slot, B. 1991. 'The Frankish Archipelago', *Byzantinische Forschungen* 16, 197-98.

2. Kasdagli, A. 1999. *Land and Marriage Settlements in the Aegean: a Case Study of Seventeenth-Century Naxos*, Venice, 90.

3. Kasdagli, ο.π., 88.

Εικ. 2 Ιστορικός Χαρακτηρισμός Τοπίου και ανάλυση ΓΣΠ στην περιοχή των Αριών στη Νάξο (περιέχει δεδομένα από IKONOS © 2006, Space Imaging LLC. All rights reserved).

Όπως σε πολλές μεσογειακές χώρες, οι απαρχές και η εξέλιξη των πολιτιστικών τοπίων, των οικισμών, των δρόμων, των χωραφιών και των αναβαθμιδών, είναι ελάχιστα κατανοητές. Αν και αυτά τα στοιχεία αναγνωρίζονται από τους ντόπιους κατοίκους και τους επισκέπτες για τη συμβολή τους στο νησιωτικό τοπίο⁴, οι μεσαιωνικές και οι πρωιμότερες ιστορίες τους παραμένουν άγνωστες σε μεγάλο βαθμό. Οι αρκετές αρχαιολογικές έρευνες στο νησί εστίασαν συνήθως σε συγκεκριμένα μνημεία. Μεγάλες ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες, όπως στους ναούς του Γύρουλα και των Υρίων, ή στο υδραγωγείο που έφερνε το νερό του Φλεριού στο κλασικό και υστεροκλασικό κέντρο του νησιού, στη Χώρα⁵. Παρόλα αυτά, σχετικά περιορισμένη είναι η αρχαιολογική έρευνα για το τοπίο εντός του οποίου βρίσκονται αυτά τα μνημεία. Στα 1980 μια γαλλική ομάδα προέβη σε εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα στα βορειοδυτικά του νησιού. Εκεί εντοπίστηκαν ένα σύνολο από προϊστορικές και κλασικές θέσεις, αλλά το μετα-κλασικό αρχαιολογικό τοπίο δεν ερευνήθηκε με αντίστοιχη λεπτομέρεια⁶. Ανάμεσα στο 2015 και 2019 διεξήχθη μια επιφανειακή έρευνα στο νότιο-ανατολικό τμήμα της Νάξου υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου του Κέμπριτζ. Αν και αυτή η έρευνα θα βελτιώσει σε μεγάλο βαθμό τη γνώση μας για αυτήν την περιοχή και τις επαφές της από θάλασσα, εστιάζει κυρίως στα οικιστικά συστήματα της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Η πολιτιστική κληρονομιά της Νάξου είναι καλύτερα γνωστή στους βυζαντινολόγους για την πυκνή διασπορά μικρών αγροτικών εκκλησιών που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους, και έχουν από καιρό αναγνωρισθεί ως εξαιρετική

4. (1) Λεκάκης, Σ., Γρατσιά, Ε., Σιδέση, Α. (επιμ.) 2015. *Πράττουμε για τα μνημεία*. Αθήνα: MONUMENTA; (2) Lekakis, S. 2013. *Distancing and Rapproching: Local Communities and Monuments in the Aegean Sea - A Case Study from the Island of Naxos. Conservation and Management of Archaeological Sites* 15(1), 76-93.

5. Σφυρόερα, Α. & Λαμπρινουδάκης, Β. 2010. *Συντήρηση και ανάδειξη του αρχαίου υδραγωγείου Μελάνων Νάξου, αρχαίο ιερό στις πηγές των Μελάνων και αγαλμάτων στα αρχαία λατομεία της περιοχής*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.

6. Dalongueville, R. & J. Renault-Miskovsky, 1993. 'Paysages passé et actuels de l'île de Naxos' στο R. Dalongueville and G. Rougemont (επιμ.), *Recherches dans les Cyclades*, Lyon: Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen Série Archéologie 13, 9-57.

περίπτωση όχι μόνο στο Αιγαίο αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου⁷. Η Νάξος είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη περίπτωση, αφού ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό των κτηρίων αυτών χρονολογούνται περίπου στα 600-1000 μ.Χ. Από ένα σύνολο 150 βυζαντινών εκκλησιών, περίπου 50 πρέπει να χρονολογηθούν στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Από αυτά τα πρώιμα παραδείγματα, περισσότερες από 20 διατηρούν τον ιδιαίτερο διάκοσμό τους, που είναι γνωστός στους ιστορικούς τέχνης ως «ανεικονικός»⁸. Αυτό σημαίνει ότι η Νάξος έχει έναν अपαράμιλλο αριθμό και την μεγαλύτερη πυκνότητα βυζαντινών εκκλησιών με σημαντικά διατηρημένο πρώιμο βυζαντινό υλικό από οπουδήποτε στην Ελλάδα⁹.

Εικ. 3 Η Παναγία των Αριών
και το αγροτικό τοπίο (Jim Crow)

Χαρακτηρίζοντας το ιστορικό τοπίο

Η ευκαιρία διερεύνησης ενός σχετικά ανεξερεύνητου ιστορικού τοπίου με πολλές διατηρούμενες βυζαντινές εκκλησίες μας ώθησε να ξεκινήσουμε το ερευνητικό μας πρόγραμμα το 2006-7, με τη Νάξο ως μελέτη περίπτωσης. Η πρώτη φάση του προγράμματος είχε τη μορφή μιας έρευνας τεκμηρίωσης και αξιολόγησης, χρησιμοποιώντας Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών (ΓΣΠ) (Geographical Information System, GIS) για την ανάλυση του ιστορικού τοπίου, εντάσσοντας δεδομένα από αεροφωτογραφίες και δορυφορική τηλεανίχνευση (satellite remote sensing). Η έρευνα ακολούθησε τη μεθοδολογία του 'Χαρακτηρισμού Ιστορικού Τοπίου' (HLC: Historic Landscape Characterisation)¹⁰ που αναπτύχθηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο και παραμετροποιήθηκε για την εφαρμογή της σε μεσογειακό πλαίσιο. Μέσα από μελέτες περι-

7. (1) Dimitrocallis, G. 1968. The Byzantine churches of Naxos. *American Journal of Archaeology* 72, 283-286. (2) Δημητροκάλλης, Γ. 2000. *Βυζαντινή Ναοδομία στην Νάξο*. Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση. (3) Chatzidakis, M. (επιμ.) 1989. *Naxos. Byzantine Art in Greece, Mosaics and Wall Paintings*. Αθήνα: Μέλισσα. (4) Vionis, A. 2016 Imperial impacts, regional diversities and local responses: island identities as reflected on Byzantine Naxos, στο R. Murphey, (επιμ.) *Imperial lineages and legacies in the Eastern Mediterranean: recording the imprint of Roman, Byzantine and Ottoman rule*, Birmingham Byzantine and Ottoman Studies 18, London, 165-96. (5) Mastoropoulos, G.S. 2006. *Νάξος - το άλλο κάλλος. Naxos: Byzantine Monuments*. Αθήνα: Ελληνικές Ομοιογραφικές εκδόσεις. (6) Ασλανίδης, Κ. 2014. *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο: η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική*. Διδακτορική διατριβή: Πανεπιστήμιο Πατρών. (7) Aslanidis, K. 2018. The evolution from early Christian to middle Byzantine church architecture on the island of Naxos, στο Crow & Hill, (επιμ.) 2018, 311-338. (8) Roussos, K. 2017. *Reconstructing the Settled Landscape of the Cyclades. The islands of Paros and Naxos during the Late Antiquity and Early Byzantine centuries*. Λάντεν: Leiden University Press.
8. Crow, J. & S. Turner, 2018. The aniconic churches of Naxos, στο Crow & Hill 2018, 228
9. Turner, S. & Crow, J. 2019. The Christianization of island landscapes in Late Antiquity and the early Middle Ages: new perspectives from Naxos in the Aegean. Στο M. A. Cau Ontiveros & C. Mas Florit (επιμ.), *Change and Resilience. The Occupation of Mediterranean Islands in Late Antiquity*. Joukowsky Institute Publications 10, Οξφόρδη, 217-34.
10. Turner, S., 2018. Historic landscape characterisation: an archaeological approach to landscape heritage. Στο G. Fairclough, I. Sarlov-Herlin & C. Swanwick (επιμ.) *Routledge Handbook of Landscape Character Assessment*. Λονδίνο: Routledge, 37-50.

Εικ. 4 Το κάστρο τ'Απαλίου από τα Κάτω Χωριά και έρευνα με GPS σε πρώτο πλάνο. Η έρευνα κεραμικής κάλυψε τις απότομες πλαγιές κάτω από το τείχος του Κάστρου μέχρι τα Κάτω Χωριά (Jim Crow).

κή σχέση μεταξύ των εκκλησιών και των τύπων ιστορικού τοπίου ήταν περιορισμένα. Μέρος της έρευνας πεδίου του Βιώνη περιελάμβανε μια ταχεία διερεύνηση της κεραμικής γύρω από κάποιες πρώιμες βυζαντινές εκκλησίες, η οποία υποδήλωνε ότι πρώιμοι βυζαντινοί οικισμοί εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή τους¹⁴. Έτσι, η προοπτική για νέα έρευνα πεδίου και ενημέρωση της ανάλυσης τοπίου κατέστη προφανής.

Απαλίου Environs Project (Έργο Περιχώρων Απαλίου)

Από το 2009 μια ομάδα έρευνας με επικεφαλής τον καθ. Knut Odegard από το Πανεπιστήμιο του Όσλο πραγματοποίησε μια λεπτομερή έρευνα του κάστρου τ'Απαλίου, το οποίο καταλαμβάνει την κορυφή μιας βραχώδους προεξοχής που υψώνεται 474 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, νοτιοδυτικά του όρους Ζας. Η νορβηγική έρευνα κατάφερε να τεκμηριώσει και να σχεδιάσει τις οικίες, τους δρόμους, τις εκκλησίες και άλλες κατασκευές εντός της τειχισμένης περιοχής του Κάστρου. Τα αρχικά αποτελέσματα αυτού του έργου παρουσιάζονται στα πρακτικά

πτώσης στη Νάξο και τη Σπλυβρία (Ανατολική Θράκη, Τουρκία) (Εικ.2, Εικ.3)¹¹, καταφέραμε να δείξουμε ότι διακριτοί τύποι ιστορικού τοπίου μπορούν να συγκροτηθούν και να χρησιμοποιηθούν για να χαρτογραφίσουν μοτίβα ιστορικού χαρακτήρα στο τοπίο¹². Κατά τη διάρκεια αυτής της αρχικής φάσης είχαμε την τύχη να συνεργαστούμε με τον Δρ. Αθανάσιο Βιώνη, ο οποίος είχε διεξάγει επιφανειακή έρευνα με την τότε 2^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και τον προϊστάμενό της Δρ. Χαράλαμπο Πέννα. Μαζί χρησιμοποιήσαμε μεθοδολογίες ΓΣΠ και τον Χαρακτηρισμό Ιστορικού Τοπίου για να κατανοήσουμε πτυχές της ανοικοδόμησης των εκκλησιών στις συγκεκριμένες θέσεις, όπως για παράδειγμα τη σχέση τους με την καλλιεργούμενη γη¹³. Επίσης καταφέραμε να αναδείξουμε την πρωιμότητα των συστημάτων αναβαθμίδων στη Νάξο, που χρονολογούνται τουλάχιστον στη βυζαντινή περίοδο ενώ σε μερικές περιπτώσεις ακόμα νωρίτερα. Παρόλα αυτά, η αρχική φάση του έργου δεν περιλάμβανε έρευνα πεδίου και έτσι τα συμπεράσματά μας για τη χρονολογι-

11. Crow, J. & S. Turner, 2009. Silivri and the Thracian hinterland of Istanbul: an historic landscape. *Anatolian Studies* 59, 167-181.

12. Turner, S. & J. Crow 2010. Unlocking historic landscapes in the eastern Mediterranean: two pilot studies using historic landscape characterisation. *Antiquity* 84 (323), 216-229.

13. Crow, J., S. Turner & A. Vionis 2011. Characterizing the Historic Landscapes of Naxos, *Journal of Mediterranean Archaeology* 24(1), 111-137

14. Vionis 2016 ο.π. :174, n. 51

Εικ. 5 Ο Άγιος Ιωάννης στ'Αδισσαρού. Ορθογραφική προβολή της βόρειας πλευράς, με δεδομένα laser σαρωτή (Alex Turner).

ενός πρόσφατου συνεδρίου για τη Βυζαντινή Νάξο¹⁵. Η ομάδα μας είχε την ευκαιρία να συνεργαστεί με την ομάδα του Όσλο και την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων για την ανάπτυξη μιας έρευνας πεδίου στην ευρύτερη περιοχή με το όνομα *Apalirou Environs Project* (Έργο Περιχώρων Απαλίρου). Το έργο ξεκίνησε το 2015 στην άμεση περιοχή του Κάστρου και συνδυάστηκε με συστηματική μελέτη των καταλοίπων ενός εκτεταμένου οικισμού, που εντοπίστηκε στα ριζά της δυτικής πλευράς, με το τοπωνύμιο 'Κάτω Χωριά' (Εικ.4). Επιπλέον ξεκινήσαμε την αναλυτική τεκμηρίωση κάποιων από τις σημαντικές πρώιμες βυζαντινές εκκλησίες στην περιοχή της έρευνας, συμπεριλαμβανομένου του Αγ. Ιωάννη στ'Αδισσαρού με τη διακριτή ανεικονική του διακόσμηση και αρκετών ερειπωμένων εκκλησιών που σχετίζονται με τον οικισμό κάτω από το Κάστρο (Εικ.5).

Η πλαγιά αμέσως δυτικά του κάστρου πέφτει κατακόρυφα σε ένα ρηχό πλάτωμα και έπειτα κυλάει απότομα προς τη γόνιμη πεδιάδα του Λαθρινίου. Τον Ιούλιο του 2015 οργανώσαμε μια εντατική έρευνα συλλογής υλικού, με τη μορφή μιας συστηματικής, γραμμικής έρευνας επιφανείας, με τους ερευνητές να βαδίζουν σε απόσταση 10μ. μεταξύ τους, για να καλύψουν κάθε φορά τμήμα 100 x 100μ.¹⁶. Έχοντας σχεδιάσει έναν κάναβο με ένα διαφορετικό GPS της Leica, συλλέξαμε περίπου 23,000 θραύσματα κεραμικής που τώρα φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο της Χώρας Νάξου (Εικ.6, Εικ.7). Η κεραμική που συλλέχθηκε αντιπροσωπεύει λιγότερο από το 10% του υλικού στη δυτική πλαγιά, η οποία το 2015 ερευνήθηκε από το εξω-

Εικ. 6 Τα Κάτω Χωριά από ΒΑ. Η ίδια περιοχή με την κάτοψη της Εικ. 7 (Jim Crow).

15. (1) Crow, J. and Hill, D. (επιμ.) 2018, *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to regional change*. Papers and Monographs from the Norwegian Institute in Athens, vol. 7, Papers of the Norwegian Institute in Athens, Athens. (2) Roland, H. 2019. *Kastro Apalirou on Naxos – Byzantine Coin Finds and Networks in the Aegean Sea*, στο C. Schnitzel (επιμ.), *Festschrift für Benedikt Zäch zum 60. Geburtstag*, Schweizer Studien zur Numismatik 5, Bönnetour, 103-118.

16. Η μέθοδος βασίζεται σε αντίστοιχη που περιγράφεται στο Bevan, A. & J. Connolly, 2013. *Mediterranean Islands, Fragile Communities and Persistent Landscapes: Antikythera in long-term perspective*. Κέμπριτζ: CUP.

τερικό μέτωπο του δυτικού μεταπυργίου του Κάστρου μέχρι τα Κάτω Χωριά (συνολική περιοχή έκτασης 0,11 τετραγωνικών χιλιομέτρων).

Η μελέτη των ευρημάτων ξεκίνησε παράλληλα στο Βυζαντινό Μουσείο στη Χώρα, από την ομάδα κεραμικής, που συμπεριλαμβάνει τους Mark Jackson, Maria Duggan, Hallvard Indgerd και Rossana Valente. Σε πρώτη φάση, θραύσματα σωμάτων αγγείων και χαρακτηριστικά θραύσματα (λαβές, χείλη κ.λπ.) διαχωρίστηκαν με αρχική ποσοτικοποίηση βάσει καταμέτρησης και βάσει βάρους. Σε αυτό το στάδιο, η ομάδα ξεκίνησε τη διαμόρφωση της τυπολογίας κεραμικής από την περιοχή μελέτης. Μια λεπτομερής ποσοτικοποίηση δευτέρου επιπέδου -βάσει τύπου και εκτιμώμενου ισοδύναμου αγγείου (estimated vessel equivalent)- ξεκίνησε επίσης και θα ολοκληρωθεί σε προσεχή μελέτη ευρημάτων στο μουσείο.

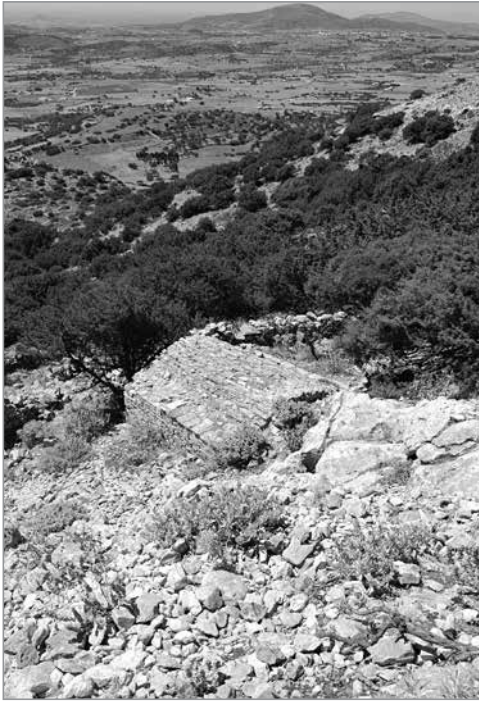
Από τις πρώτες παρατηρήσεις της ομάδας κεραμικής φαίνεται ότι η κύρια περίοδος κατοίκησης, μέσα στο Κάστρο, εκτείνεται από τον ύστερο 6^ο ως τον 11^ο αι. μ.Χ. Στις απότομες λιθώδεις πλαγιές αμέσως κάτω από τα τείχη του Κάστρου, τα στοιχεία δηλώνουν κύρια περίοδο κατοίκησης που επίσης εκτείνεται από τον ύστερο 6^ο ως τον 11^ο αι. μ.Χ. Αν και υπάρχουν κατάλοιπα κατασκευών στην περιοχή, συμπεριλαμβανομένων αναβαθμίδων και κάποιων κτηρίων, το μεγαλύτερο ποσοστό του υλικού φαίνεται να προέρχεται από το υπερκείμενο Κάστρο. Σκοπεύουμε να επιβεβαιώσουμε αυτήν την υπόθεση χρησιμοποιώντας μεθόδους χωρικής ανάλυσης για να ανιχνεύσουμε την μετακίνηση των αντικειμένων προς τα κάτω, όταν ολοκληρωθεί η ανάλυση της κεραμικής. Χαμηλότερα στην πλαγιά, ειδικά στον οικισμό στα ριζά του λόφου, η αρχική αξιολόγηση της συλλεχθείσας κεραμικής υποδεικνύει μια περισσότερο περιορισμένη χρήση του χώρου, ίσως από τον 7^ο ως τον 9^ο αι. μ.Χ.

Εικ. 7 Τμήμα της κάτοψης των Κάτω Χωριών, που δείχνει οικίες, επίπεδα, αναβαθμίδες και τον τοίχο περίφραξης (Χριστίνα Βελουδάκη, Jim Crow).

Κάτω Χωριά

Κάτω από την απότομη, καλυμμένη με όστρακα παρυφές του κάστρου υπάρχει μια εκτεταμένη ξερολιθιά περίφραξης με διαστάσεις 200μ. από Βορρά προς Νότο και 250μ. από Δύση προς Ανατολή, σήμερα καλυμμένη μερικώς από πυκνή βλάστηση αρκεύθου (φίδες), που καλύπτει επίσης τα ίχνη παλιών αναβαθμίδων και λίθινων κτηρίων. Πιο κάτω στην πλαγιά, στα δυτικά, το έδαφος διαμορφώνεται σε πλάτωμα και είναι περισσότερο επίπεδο ενώ υπάρχουν κατάλοιπα από ένα μεταγενέστερο υποστατικό, σύγχρονο με την ξερολιθιά περίφραξης. Η περιοχή των Κάτω Χωριών είναι περιορισμένη και συνορεύει με τις πεδιάδες του Λαθρήνου και του Μαραθού στα δυτικά και στα νότια με μια σειρά από βραχώδη εξάρματα. Ο τοίχος της περιφραξης είναι μεταγενέστερος από τις αναβαθμίδες και από τα κτήρια που εκτείνονται κατά μήκος του άνω μέρους της πλαγιάς κάτω από το Κάστρο, για περισσότερα από

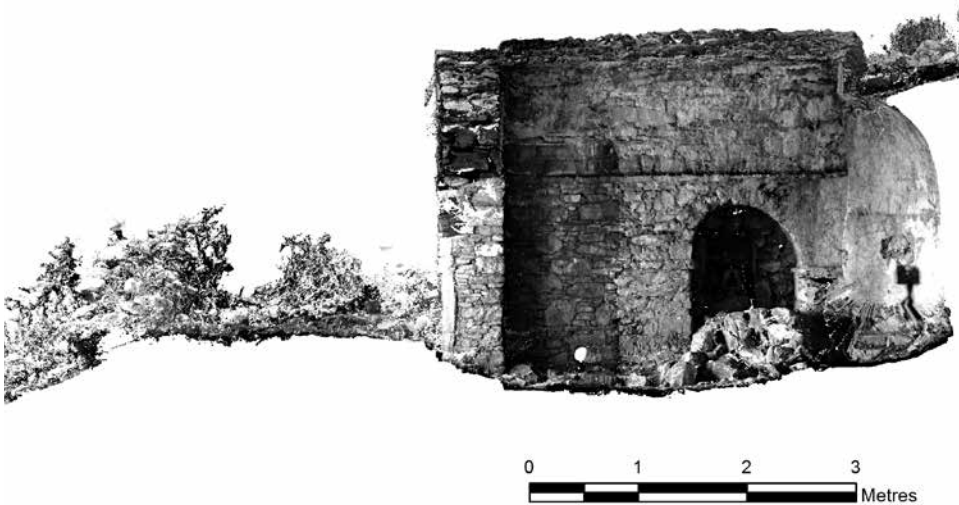
Εικ. 8 Η Παναγία Θεοσκεπάστη από Ανατολικά με τα Κάτω Χωριά χαμηλότερα (Sam Turner).

κτίρια, με επιπλέον σειρές χαμηλότερα στην πλαγιά. Συνολικά καταφέραμε να αναγνωρίσουμε περίπου 100 κτίσματα και την τρέχουσα περίοδο συμπληρώνουμε την τελική κάτοψη των Κάτω Χωριών. Η συλλογή κεραμικής στον οικισμό, τις αναβαθμίδες και τους σχετιζόμενους αγρούς δείχνει λιγότερο πυκνή συγκέντρωση ευρημάτων σε σχέση με το Κάστρο ενώ χρονολογείται μεταξύ 7^{ου} και 9^{ου} αι., με ένα terminus ante quem σημαντικά προγενέστερο από τα ευρήματα του Κάστρου. Από τις πέντε εκκλησίες, η Θεοσκεπάστη ιδρυμένη ανατολικά του τοίχου περιφράξης, συζητείται στην επόμενη ενότητα¹⁷. Προς το κέντρο του οικισμού υπάρχει μια ερειπωμένη μονόχωρη καμαροσκεπής εκκλησία με μεταγενέστερο πλευρικό διάδρομο στη νότια πλευρά. Είναι τοποθετημένη σε ένα διακριτό έξαρμα, προσβάσιμη μέσω κεκλιμένων αναβαθμών και επέχει κεντρικής θέσης στον οικισμό. Κάτω από τον νότιο τοίχο περιφράξης κατάλοιπα μια αψίδας υποδεικνύουν ένα άλλο παρεκκλήσι. Οικισμοί της ύστερης βυζαντινής περιόδου είναι γνωστοί στην Πελοπόννησο και αλλού¹⁸ αλλά αυτό που είναι σημαντικό για τα Κάτω Χωριά είναι η πρώιμη χρονολόγηση στους Μεταβατικούς Χρόνους και ο συσχετισμός τους με το υπερκείμενο Κάστρο.

200μ. από Βορρά προς Νότο. Σε ένα σημείο ο τοίχος υπέρκειται ενός μικρού παρεκκλησίου. Η διερεύνησή του με έναν Γεωδαιτικό Σταθμό (Total Station) και το διαφορικό GPS εντόπισε πυκνό σύνολο κτηρίων, πολλά από τα οποία εδράζονται σε βαθμιδωτές ή αρθρωτές αναβαθμίδες, όπως και ένα σύνολο πέντε μικρών εκκλησιών. Στη νότια πλευρά του χώρου κάποιες από τις οικίες είναι περίπου τετράγωνα και τοποθετημένες σε σειρές. Βορειότερα και πέρα από την βόρεια πλευρά του τοίχου περιφράξης υπάρχουν κατάλοιπα μακρών σπιτιών με ξεκάθαρα εσωτερικά χωρίσματα. Όλα φαίνεται να είναι κτισμένα με ξερολιθιά και άργιλο/χώμα ως συνδετικό υλικό αλλά όχι ασβεστοκονίαμα. Αντίθετα με τις κατασκευές εντός του Κάστρου, εδώ δεν υπάρχουν ίχνη από δεξαμενές που να σχετίζονται ή να βρίσκονται κάτω από τα σπίτια. Από την έρευνα φαίνεται ότι υπάρχουν ξεκάθαρα ορισμένα σύνολα από σπίτια ενώ κατά τόπους υπάρχουν σειρές από 4 ή και περισσότερα

17. Manolopoulou, V., Lekakis, S., Jackson, M. & Turner, S. 2018. Microcosm to landscape: the church called Theosképasti and the environs of Apalirou, στο Crow & Hill 2018, 299-310.

18. (1) Gregory, T. E. 2013 People and Settlements of the Northeastern Peloponese in the Late Middle ages, in S. Gerstel (ed), *Morea: The Land and its People in the Aftermath of the Fourth Crusade*, Washington DC: Dumbarton Oaks Symposia and Colloquia, 277-306. (2) Gerstel, S. 2015 *Rural lives and landscapes in late Byzantium, Art, Archaeology and Ethnography*, Κέμπριτζ: CUP, 10-43

Εικ. 9 Η Παναγία Θεοσκέπαστη: Ορθογραφική προβολή της βόρειας πλευράς και του επίπεδου του εδάφους, με δεδομένα laser σαρωτή (Alex Turner).

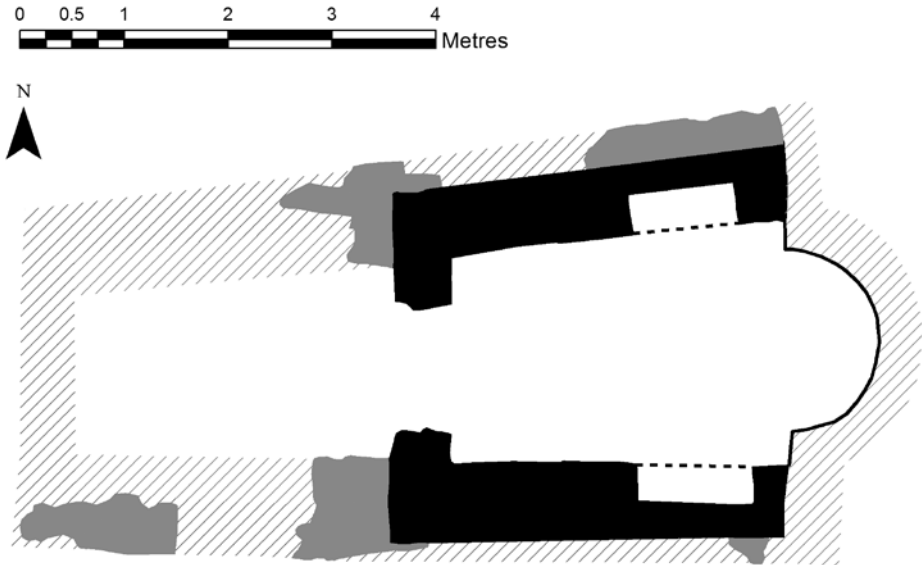
Έρευνα κτηρίων

Το 2015 η ομάδα μας ξεκίνησε επίσης την τεκμηρίωση επιλεγμένων κτηρίων, χρησιμοποιώντας αναλυτικές μεθόδους, όπως φωτογράφιση και επίγεια σάρωση laser. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται τα κατάλοιπα δυο εκκλησιών στον εγκαταλεημένο οικισμό κάτω από το Κάστρο, μαζί με δυο ιστάμενα μνημεία: τις μικρές εκκλησίες του Αγ. Ιωάννη στ'Αδισαρού στα ΒΔ του κάστρου και την εκκλησία της Παναγίας Θεοσκέπαστης στα Κάτω Χωριά (Εικ. 9). Αν και οι βυζαντινές εκκλησίες του νησιού έχουν μελετηθεί εκτεταμένα, πολλά ερωτήματα παραμένουν σχετικά με την ίδρυσή και το περικείμενο τους. Στόχος μας είναι να αναλύσουμε συστηματικά αυτές τις κατασκευές, χρησιμοποιώντας μεθόδους ψηφιακής αρχαιολογίας κτηρίων για να καταλάβουμε πώς οι ιστορίες των κτηρίων δύνανται να συσχετιστούν με τη μακρά ιστορία του τοπίου.

Στο πεδίο χρησιμοποιήθηκαν συμβατικές μέθοδοι έρευνας με φωτογράφιση και φύλλα καταγραφής, που συνοδεύτηκαν από ψηφιακές μεθόδους, που πραγματοποίησαν οι Alex Turner και Sam Turner χρησιμοποιώντας ένα laser σαρωτή Faro Focus x330. Τα δεδομένα που προέκυψαν τα επεξεργαστήκαμε με λογισμικό Faro SCENE για να δημιουργήσουμε τριδιάστατα σύννεφα σημείων. Τα σύννεφα σημείων παρέχουν μια αναλυτική εικόνα των κτηρίων που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για περαιτέρω ανάλυση ή να εξαχθεί παρέχοντας τη βάση για τριδιάστατα συμπαγή μοντέλα κτηρίων. Όλα τα κτήρια που μελετήσαμε φαίνεται να έχουν μακρές ιστορίες ανάπτυξης και αλλαγής, συμπεριλαμβανομένων των ερειπωμένων και ημερειπωμένων εκκλησιών κάτω από το Κάστρο.

Η εκκλησία της Θεοσκέπαστης είναι ένα παράδειγμα ενός εντυπωσιακά σύνθετου κτηρίου. Αυτό το -εκ πρώτης όψεως- μικρό κτίσμα έχει μέγεθος μόλις 3.32μ. x 2.29μ. από τον δυτικό τοίχο μέχρι την γένεση της αψίδας. Η αψίδα της είναι χωρίς παράθυρα και τοποθετημένη απευθείας πάνω στη βραχώδη πλαγιά του λόφου. Η εκκλησία μοιάζει σήμερα με μεταβυζαντινό παρεκκλήσι αλλά αναλυτική έρευνα έδειξε ότι αυτό οφείλεται σε επισκευές που έλαβαν χώρα κάποια στιγμή πριν τον ύστερο

Εικ. 10 Η Παναγία Θεοσκέπαστη: Κάτοψη της υπάρχουσας κατάστασης (μαύρο), με ορατά τα ερείπια τειχών (γκρι) και διαγραμμισμένους τους πιθανούς, πρωιμότερους τειχούς. Το πάχος του υπάρχοντος νότιου τειχους είναι άγνωστο. (Sam Turner & Alex Turner).

19^ο αι. (Εικ.9, Εικ.10). Προσεκτική μελέτη επί του μνημείου έδειξε ότι αυτές οι επισκευές ουσιαστικά αλλοίωσαν τη δεύτερη από τις βυζαντινές φάσεις του μνημείου, η λίθινη στέγη της οποίας διατηρείται στη σημερινή καμάρα της εκκλησίας. Η έρευνα έδειξε επίσης ότι στην πρώτη φάση, η εκκλησία ήταν τουλάχιστον διπλάσια σε μέγεθος, εκτεινόμενη επιπλέον 3,6μ. στα δυτικά. Το κτήριο περιβάλλεται από κατάλοιπα οικιστικών κατασκευών και ήταν μια από τις τουλάχιστον πέντε εκκλησίες -που μέχρι τώρα έχουμε εντοπίσει- στα Κάτω Χωριά. Η αναλυτική έρευνα του χώρου, μας επιτρέπει να καταλάβουμε πώς ήταν δομημένο χωρικά ένα πρώιμο βυζαντινό χωριό, αλλά και τις σχέσεις μεταξύ των δρόμων, των οικιών και των εκκλησιών¹⁹.

Συμπεράσματα

Το ερευνητικό πρόγραμμά μας στη Νάξο στοχεύει στην πολυ-παραγοντική αξιολόγηση του τοπίου του νησιού και εστιάζει συγκεκριμένα στις περιόδους από το τέλος του κλασικού κόσμου ως τη σύγχρονη περίοδο. Ο Χαρακτηρισμός Ιστορικού Τοπίου σε συνδυασμό με την εντατική έρευνα επιφάνειας μας επιτρέπει να επισιμάνουμε τη σημασία μιας μελλοντικής έρευνας τοπίου. Η ανάλυση των λεπτομερών δεδομένων από τις πλαγιές του κάστρου τ'Απαλίου μπορεί να συμβάλλει σε μια καλύτερη χρονολόγηση της κατοίκησης στο Κάστρο και στον οικισμό στα ριζά του λόφου. Επιπλέον, μεγάλο μέρος της κεραμικής που έχει συλλεγεί ως τώρα μπορεί επίσης να βοηθήσει σε μια καλύτερη κατανόηση των οικονομικών και πολιτιστικών επαφών της κοινότητας μέσω του εμπορίου και των ανταλλαγών στο Αιγαίο και εκτός αυτού να συμβάλλει προοδευτικά στην ερμηνεία του τειχισμένου οικισμού στην κορυφή του λόφου. Η μελέτη των Κάτω Χωριών δείχνει έναν εκτεταμένο ανοιχτό

19. Manolopoulou ο.π.

οικισμό, σύγχρονο με το Κάστρο. Οι οικισμοί αυτής της περιόδου (καλύτερα ονομαζόμενοι ως Μεταβατικοί παρά Σκοτεινών Χρόνων) είναι εξαιρετικά σπάνιοι στη βυζαντινή Ελλάδα και τη Μικρά Ασία και η αντιπαράβολή του τειχισμένου οικισμού με επιμελημένες κατασκευές, δεξαμενές κ.λπ. και του κατώτερου, περισσότερο ενιαίου οικισμού, βοηθά στο να αποδώσουμε στον τελευταίο έναν εξυπηρετικό/αγροτικό χαρακτήρα, και έναν περισσότερο δημόσιο/κρατικό ρόλο στο οικισμό του κάστρου. Εκτενέστερη επιφανειακή έρευνα και μελέτη θα διασφαλίσει μεγαλύτερο βαθμό λεπτομέρειας αναφορικά με την κεραμική αλλά και σχετικά με το ιστορικό περιεχόμενο των οικισμών. Οι Μεταβατικοί Χρόνοι στο Αιγαίο ήταν μια περίοδος νέων εντάσεων σε στεριά και θάλασσα και οι οικισμοί στ'Απαλίρου δείχνουν να αντέχουν στις εξωγενείς απειλές²⁰. Εντός των οικισμών της Μεταβατικής Περιόδου και της γειτονικής αγροτικής ζώνης, η πλούσια κληρονομιά των βυζαντινών ναών αποκαλύπτει πατρωνία και καλλιτεχνική δημιουργικότητα όπως γίνεται φανερό από την ανεικονική διακόσμηση. Η τεκμηρίωση των εκκλησιών στην περιοχή μελέτης θα συμβάλλει στην αρτιότερη αναγνώριση της δομικής πολυπλοκότητας τους, όπως φαίνεται από την περίπτωση της Θεοσκέπαστης, και στον καλύτερο εντοπισμό τους μέσα στο ευρύτερο διαχρονικό τοπίο του νησιού.

SUMMARY

The island of Naxos provides remarkable opportunities to explore Byzantine landscapes thanks to the excellent survival of early medieval churches as standing buildings set in a well preserved and complex historic landscape. Recent collaborative fieldwork using digital humanities approaches including digital 3D survey and Geographic Information Systems (GIS) has begun to unravel some of the complexities of this landscape through case studies in the central and southern parts of the island. GIS analysis and historic landscape characterisation help understand aspects of the location of the churches. Detailed survey of selected churches using a laser scanner has revealed previously unrecognised elements of their structural history. Ongoing fieldwork focuses on the landscape around a major early medieval centre at Kastro Apalirou where ceramic evidence is able to document the site's development from the 7th century AD onwards which is supplemented by the detailed survey of the extensive contemporary lower settlement at Kato Choria.

20. Magdalino, P. 2018, The historical context of settlement change on Naxos in the Early Middle Ages, στο Crow & Hill 2018, 19-28.